

Kajfar se je prebudil. Nekje je ropotalo, kot bi tatovi praznili trgovino.

Kajfar je naglo vstal in šel gledat. Nikogar ni bilo. Šel je v kuhinjo, a tudi tu ni bilo nikogar. Le veter se je zaganjal v vrata in zunaj je tulilo.

Vrnil se je v spalnico. Tedaj je začutil, da piha skozi vrata, ki vodijo v prejšnjo kamro za moko. In nekje je z vrati loputalo. Vzel je svečo in stopil v kamro. Tedaj je videl, da so bila odprta vrata na obeh straneh, veter je treskal z njimi in žvižgal skozi odprtino na stropu. Stopil je k vratom na levi in jih zaprl. Potem je skušal preko kamenja in opeke doseči še nasprotna vrata in jih zapreti.

Tedaj pa je butnil iz odprtih vrat silen val vetra in se zagnal z vso močjo proti odprtini v oboku.

Sveča je ugasnila, Kajfarja je zagnalo po kamenju in opeki, skozi odprtino pa je strašno zažvižgalo, se nekaj prelomilo in čez nekaj sekund grozno zabobnelo.

9

Drugo jutro so potegnili Kajfarja mrtvega izpod opeke in kamenja. Hiša številka 52 oziroma 58 pa je bila spet brez gospodarja.

Bog ve, kdo pride zdaj?

Ali bodo vendarle spet zamukale krave v hlevih, zakrulile svinje v svinjakah, ali bo spet zadišalo po žitu in bo petelin zjutraj klical k novemu življenju?

Bog ve...

STEFAN ŽEROMSKI

I V O G R A H O R

I

Poljsko izobraženstvo je z nesrečno vstajo leta 1863. in z njenimi političnimi posledicami zašlo v najtežjo dobo poljske zgodovine. Prusija, Avstrija in Rusija so si nekdanje kraljestvo in znamenito republiko razdelile, največji udarec pa je pripravila Poljakom Rusija s svojo kulturo in svojim absolutizmom. Vsi udarci skupaj so zadoščali za razkroj tudi tako močne plemiške kulturne organizacije, kakršna je bila dotlej poljska. Ta razkroj so še pospeševale notranje socialne spremembe. Porajal se je v narodu nov sloj, meščanstvo. Dočim si plemstvo od porazov ni več opomoglo, je bil meščanski element še mlad in je sicer rasel, a ni v absolutističnih monarhijah imel nikakršne politične

moči. Njegova miselnost se je oklenila realno dnevnega življenja po načelih individualističnega liberalizma, oziroma njegove filozofične oblike, ali pozitivizma. Ocena te obrambne dobe je še danes težavna. V poljski kulturi je ta doba najtemnejši, najbolj siromašni del. Posebno teman pa postane, ako ga primerjamo z dobo pred njim in z dobo za njim, torej z romantiko in z neoromantikom. Kajti izobraženstvo teh dveh dob je visoko aktivno, kar gotovo velja za njuno kulturno produkcijo in predvsem za književnost.

V novo romantiko spada tudi pisatelj Stefan Žeromski. Bil je član „Mlade Poljske“, s katero je sicer manj osebno, zato pa bolj objektivno združen. Voditelji te umetniške skupine so Przybyszewski, Wyspiański, Kasproicz, A. Górski, T. Miciński. Njihova miselnost je idealistična, v zvezi z zunanjim, evropskim idealizmom, ki se ob koncu minulega stoletja pojavlja kot sinteza skrajnega spiritualizma in pozitivizma; narodni moment pa je bil pri Poljakihi tako močan, da je stvoril skupino. Že prvi nastop „Mlade Poljske“ je silen. Druži se s tednikom „Życie“, ki ga je ustanovil Ludwik Szczepański, mladini osvojil Artur Górski, a so ga končno zavzeli umetniki. Iz pretežno odklanjajočega gibanja proti vsemu staremu in gališkemu postaja po „desinfekciji“ to gibanje vihar, ki veje čez vso Poljsko in v desetih letih obnovi zgodovinsko strnjenost (kontinuiteto) poljske kulture.

Možje z rojstnimi letnicami 1860 do 1880 so v poljski umetnosti in v sedanjem javnem življenju vladajoča generacija.

Leta 1897. se je ta rod utaboril v Krakovu, kjer je še danes njihovo tedanje zavetišče, kavarna Paon, znamenit kraj, kakor se poljski izobraženec še danes ob vsakem kočljivem socialnem problemu vprašuje: Kaj bi rekel o tem Žeromski?

Moč „Mlade Poljske“, ki je v začetku naletela na silovit odpor, se je kmalu razlila preko vse Poljske. Zdi se, da so skozi Kraków mlada poljska pljuča vsrkavala zunanji pritok duhovnih sil. „Życie“ je prehod in to v dvojnem, trojnem smislu. Prehod iz tridesetletnega reakcionarstva v novo življenje, prehod iz osamljenosti podjarmljenega naroda v novo skupnost z Evropo, prehod iz duhovno pasivne in radi tega šibke sprejemljivosti v duhovno svobodnejše samostojno ustvarjanje.

K prvemu prehodu ni treba razlage. Nad zatrtim narodovim življenjem sta vladali plitkost in podlost. Književnost se je od njega odtrgala. Sienkiewicz s svojimi zgodovinskimi romani, Orzeszkowa in Prus s svojo ljudsko smerjo so sicer ustvarili pomembna dela, toda tip Połanieckega, tedanji tip lenega pridobitnika, jih ni čital. Przesmicki-Miriam

je s svojim poskusom v Warszawi (l. 1887.) propadel. Narod je izgubil stik z duhom romantike, v katerem so nastala in bila spisana klasična dela Mickiewicza, Krasińskiego in Słowackega. Misel Krasińskiego: ... za vstajenje Poljske se mora vsak Poljak spremeniti v junaka, viteza pravičnosti ...! je postala ironična. Največji pesnik te dobe, Asnyk, se vda obupu. Ostanek je dovršila brezvestna in plitva kritika. Ta racionalizem je uničeval sile poljskega naroda. Duševnost v ljudstvu se je spremenila do dna. Na teh tleh je morala pričeti zidati nova generacija in tu je morala „Mlada Poljska“ šele uvesti pravo duha.

Razkol med narodnim življenjem in umetnostjo se je poznal v napačnem literarnem sprejemanju zunanjih vplivov. Kraków je bil tačas nekakšna prelivna točka vseh neprikladnih tokov in -izmov iz rafinirane zapadne Evrope. Toda mladina se je kmalu prav na stočiču oprostila tega pritiska. Misel dejanja ji je nenadoma vrgel St. Szczepanowski v svojem listu „Słowo Polskie“ z močno kritiko zapadnjaštva: Flauberta, Zola, D'Annunzia. Ta kritika je udarila po mladini, po „nastrojeh“, po neživljenjski poeziji njenih pesnikov: Tetmajerja, Perzyńskiego i. dr. Toda mladina odbije programe, četudi so to bohatstvo in zveza z vedci, kakršen je Mickiewicz. Mladina noče programov. V njenem imenu mu odgovarja Górski-Quasimodo: „Programe naj tvorijo ljudje, ki hočejo delovati! Mi tega sploh nočemo. Prav zato pišemo, da ne delujemo.“ S temi stavki se mladina otresa filistrstva javnega delavca ali — po naših razmerah — rodoljubarstva. Primera se nam vsiljuje sama. Bilo je podobno kot ob nastopu naše „Moderne“. Mladina je bila pripravljena za literaturo „nage duše“, za individualizem. Sprejme pa Mickiewicza in še bolj — ne Sienkiewicza, ampak — Przybyszewskega. Ta ideolog *l'art-pour-l'art*-izma prevzame po svoji vrnitvi iz tujine literarno vodstvo v „Mladi Poljski“. Najvidnejši modernist, v inozemstvu sloveči in največji predstavnik „Mlade Poljske“ ne pozna nikakih načel, ne moralnih ne družabnih, nikakih obzirov, svet umetnosti mu je duša — mare tenebrarum. „Umetnost je nad življenjem.“

S tem vodstvom se St. Žeromski ne istoveti. Z njegovo osebnostjo je združljiva šele poznejša „Mlada Poljska“, v kateri so vsi talenti našli zvezo s Słowackim, Mickiewiczem in Krasińskim, torej z romantiko. Posebno pa je nanj vplival prvi, pesnik „Kralja Duha“. Nikdar ni Žeromski potrdil stavka, ki ga je Przybyszewski zapisal, češ, da: ljudstvu treba kruha in biblije pauperum, ne pa umetnosti. Tudi Przybyszewski je pozneje spremenil svoj socialni nazor, o Žeromskem pa smemo reči, da je sintetično narodna osebnost. In takšno je tudi njegovo književno delo.

II

Vedci, romantični klasiki poljske poezije so bili plemiči. Žeromski, neoromantik, živi tri rodove kasneje in je potomec znamenite plemiške rodovine. Oče je bil ob Štefanovem rojstvu (1864. leta) oskrbnik v Stravčinu in se je končno ustalil v Ciekotah sredi gorate pokrajine. Šola je bila ruska. Gimnazije v Kielcah sin ni dovršil, pač pa je zelo mnogo bral. 1879. leta mu umre mati. S šestnajstim leti ve, da mora postati pesnik, in ima profesorja-mentorja. Leta 1882. objavlja prve pesmi: Hrepenenja, Kmetovo pesem. Leta 1883. mu umre oče. Deček ostane sam, brez doma. Kmečki človek Wacław Machajski je njegov edini prijatelj. Zatem gre Žeromski v Warszawo in se vpiše v veterinarsko šolo. Zahaja v družbo socialistov in narodnih demokratov, predava v tovarnah odraslim analfabetom in strada. Zato ga leta 1888. ruske oblasti zapro in potem ves izmučen odpotuje v Kielce k bratrancu. Čez leto dni se spet vrne v Warszawo, kjer strada in poučuje in se težko bolan znova zateče k bratrancu. Po prestani bolezni dobi oskrbniško službo v Olešnici.

Pisatelj postane s sodelovanjem v „Splošnem tedniku“ in v „Glasu“, kamor ga uvede Oktavija Rodkiewiczowa, njegova poznejša žena. Potuje okoli in oskrbuje tuja posestva. Rad napada konservativce „stanczyke“, v Zakopanem spozna umetnostnega strokovnjaka Witkiewicza, živi nato v Krakowu, se leta 1892. poroči in odide za nižjega knjižničarja k muzeju v Raperswyl. Mesečno zasluži 50 frankov, švicarski zrak mu ugaja, posrečijo se mu potovanja po Italiji, Nemčiji in Franciji. V središču poljske politične emigracije se začne drugi del njegove borbe z usodo. Potujoč po sledovih svojih prednikov, Napoleonovih prostovoljcev, snuje načrte, ki jih pozneje uresničuje. V Švici ga obišče tudi pisatelj Prus in Žeromski izda prve knjige, pri katerih pa ne zasluži veliko. Leta 1898. in 1899. piše Žeromski že svoja velika dela, a nima sreče, ker mu jih cenzura marljivo striže. Pisatelj postaja slaven. „Brezdomci“ se razprodajo v dveh mesecih. Leta 1908. gre spet v ječo: tečaji odraslim analfabetom. Oblasti so mu namignile in on potuje v Pariz, odkoder se vrne leta 1912. V Krakowu živeč, je priznan duhovni in literarni vodja prevratnega tabora. Svetovna vojna ga zaloti v Zakopanem in v bedi. Kljub vsemu pa ostane Žeromski žarišče narodnega javnega življenja, piše tudi razprave, deluje proti Nemcem in Avstriji. Novo državo sprejme slovesno kot levičar. Povest „Przedwiośnie“, v kateri obdeluje problem obeh severovzhodnih slovanskih držav, poljsko-ruski in socialni problem, mu je prinesla še mnogo nevšečnosti, a čas je dokazal, da ima prav pisatelj, ki je po vsej zaslugi pravično prejel prvo

državno književno nagrado Poljske republike. Umrl je v Zamku królewskiem v Warszawi 20. listopada 1925.¹

III

Idealizem je najboljša označba za smer, katero izraža z vsem svojim življenjem in delom Stefan Žeromski. V tem je najgloblje združen z velikanoma „Mlade Poljske“ Stan. Wyspiańskim in J. Kasproviczem. Prvi je slikar in dramatik, drugi lirik. S Przybyszewskim in Žeromskim skupaj obvladajo vso dobo, zasipajo svoj narod in svet z umotvori, nepresegljive lepote in novega stila. Naturalizem, doživlevši svoj višek v klasičnih Reymontovih „Kmetih“, se pred njimi in njihovim duševno polnim in duhovno nasilnim realizmom umakne. Žeromski si z resničnostjo dobe okrvavi srce. Individualizem mu odpira, kot vsem „nastrojcem“, prosto pot, široko izpoved. A tudi pesimizem in široka žalost v tedanjem poljskem pesništvu sta si v rodu z Žeromskim. Tla so pripravljena in ga pričakujejo. Ko nastopi, začuti poleg tega še krivičnost družbe, ki vse novo odklanja in s sovraštvom odbija. Le vere v nova, silna doživetja ta resničnost ni mogla ubiti, velik narod ni mogel ostati brezploden, temveč se bije s svojimi nemirnimi dušami dalje. Bije se, kakršen je, in tako tudi v njegovi umetnosti ni harmonije ne skladne umirjenosti. Nemško-poljski Nietzsche se reši šele v močnem značaju in delu Wyspiańskega, v narodnostni religiji, ki označuje vso novo romantiko.² Žeromski je tej religiji popolnoma vdan. V romantiki prevzame njeno značilno ljubezen do ljudstva. To pa so že doživljali vedci (Mickiewicz, Słowacki), ki so verovali, da bo kmet dvignil Poljsko, da je kmet njen simbol.

„Mlada Poljska“ je v nasprotju z vedci že resnično zrastle iz ljudstva in kolikor radi cenzure ni mogla izpovedati narodnjaštva, se tembolj dviga njena socialnost, posebno spet pri Žeromskem.

Formalni izraz idealizma je simbolizem, tako piše poljski literarni zgodovinar Feldman. Stopnjevano čuvstvo in fantazija Žeromskega se oklepata simbolike, zato mu je Słowacki blizu.

¹ Stefan Žeromski: *Razdziobią nas kruki* 1895, *Opowiadania* 1896, *Syzyfowe prace*, *Promień*, *Utwory powieściowe* 1898, *Ludzie bezdomni* 1900, *Aryman*, *Godzina*, *Popioły* 1904, *Echa* 1905, *Powieść* 1906, *Dzieje grzechu* 1906, *Duma*, *Słowo* 1908, *Róża* 1909, *Sułkowski* 1910, *Uroda życia* 1911, *O przyszłość*, *Wierna rzeka* 1912, *Sen o szpadzie* 1914, *Sen o chlebie* 1916, *Walka z szatanem I, II* 1916, *Projekt Akademii literatury polskiej*, *Początek*, *Wisła* 1918, *Walka III*, *Organizacja*, *Wszystko i nic*, *O Adamie Żeromskim* 1919, *Ponad śnieg*, *Inter arma* 1920, *Biała rękawiczka* 1921, *Wiatr od morza* 1922, *Turoń*, *Snobizm i postęp*, *Pomyłki*, *Międzymorze* 1923, *Przedwiośnie*, *Uciekła mi przepióreczka* 1924, *Puszcza* 1925. „Elegje“ so izšle leta 1918.

² St. Wyspiański, *drame*: *Warszawianka*, *Wesele*, *Wyzwolenie* itd.

V drami „Róža“ se zrcali vsa porevolucijska Poljska: razbita delavska množica, neprebujeni kmet, mladi razdvojeni rod, tipi razčlenjenega izobraženstva (romantik, plemič-socialist, emigrant), proti tem izdajstvo, tehnik kot maščevalec. Simbolika se ponavlja v vseh njegovih dramah in zgodovinskih povestih.

Druga osebnostna značilnost v pisateljevem delu je cikličnost. V simboliki zbližuje dobe. V ciklih spremlja razvoj in neposredno realno življenje. Obenem so vsa dela in vsi ljudje življenjsko pristni, ustvarjeni po resničnih tipih, kakršne Žeromski osebno pozna. Zanimiv je o tem kratek pregled. V vsem, kar imamo njegovih spisov, pa bomo našli pot k doživetju pravičnosti, iz vsega zla nujne pravičnosti, za katero se bori ta nesmrtni družabni, človečanski idealist.

IV

Prva zbirka novel „Razdziobią nas kruki, wrony“ riše obupno poraženo Poljsko. Ponižani ljudje so brez zunanje in notranje moči, posameznik proti ruski diviziji. Kmet unijat vije roke k nebu: „Ni pravice.“ Testament leta 1863. je v noveli „Gozdni odmevi“ združen s pisateljevo dobo. Poljak ga sprejema vdano, s solzami. Zdaj prihaja pestra resničnost dobe — „Sizifovo delo“. V tej povesti opisuje Žeromski rusko vzgojo poljske mladeži. Razhod v življenje in smrt, proletarizacija plemstva. Odtod so doma poznejši pisateljevi junaki-plemiči: Czarowic, Zagozda (Róža), Bandos, Rozlucki, Rudomski, Baryka i. dr. Družijo se z delavci in bajtarji. Žeromski jih celo nadslojno združuje v zakon. V tem ljudskem mravljišču vidi svoj narod.

Spremlja jih v „Pramenu“ in v „Brezdomcih“. Prvi je opis province in boj inteligenta-idealista. Silnejši tip tega človeka — „Brezdomec“ živi v Warszawi. Borba zdravega temperamenta z dolžnostmi. Iz te raste dramatičnost liričnega dnevnika. Doktor Judim je že produkt izkušenj, kakor pisatelj, nepomirljiv popotnik. Domovini postavi nasproti zunanjo Evropo in se odloči v zapadno smer, a pred proletarizacijo skrbi za svoj socialno posebni tip. S tem pridemo leta 1905. do drame „Róža“, katera naj, kot Mickiewiczzevi „Dziady“, izkleše presek dobe in družbe. Pri Žeromskem postane nujno liričen epilog: Dopolnjeno je. Junaki so padli pod ruskim mečem, voditelji so ukovani v ječah in brez rešitve. Toda v borbo poseže ljudstvo. Vendar je ta drama, kot vse njegove, ostala Žeromskemu potlačena, nima niti toliko dramatičnosti kot njegove povesti, dopolnitev silnemu, osvobodilnemu koncu je šele lepša usoda Rozluckega v romanu „Urody życia“ (Krasota življenja). V krog te drame moramo prišteti še nekaj spisov in njen uvod „Nokturn“.

Nasprotje „Roži“ sta roman „Dzieje grzechu“ (Povest greha) in drama „Bela rokavica“. To je življenje zla, življenje brez volje. „Uroda życia“ pa je začetek poti v svobodo, povest o človeku-ideal, močnem in hladnokrvnem borcu. V Poljsko se vrne rusificirani izobraženec, poljska in ruska mladost. Obe naravi se v njem rujeta, a vodstvo prevzame poljska! Tudi Rozlucki je idealist, toda po lastnem idealu in ukazu realist. Pred njim in z njim ni več razbita domovina. Duhovniki in dijaki delujejo med ljudstvom, emigranti in politični kaznjenci se vračajo. Nastajajo novi pozitivisti, raste solidarnost, skupnost, narod. S tem pa preraste družba pisateljevo poezijo te močne povesti.

Za tem spisom se Žeromski dvigne s povestjo „Zvesta reka“ že nad zgodovino, je ne doživlja več melanholično kot v „Odmevih“. Gleda jo sodobno in realistično. Knez Odrowąż ni več patetičen junak, temveč čisto navaden človek. Tem več lepote obseva njegovo rešiteljico Salomeo, pristno poljsko dekle in v njeni osebi tisto dušo, ki brez patosa in poze prinaša na žrtvenik vse svoje bogastvo.

V času svetovne vojne piše Žeromski cikel „Borba s satanom“. Obdelati je hotel v njem svoj centralni problem, boj proti zlu v vsem življenju in svetu, od preteklosti v prihodnost. Ta zasnova razbije enotnost dela. Prejšnji junaki v Ryszardu Nienaskem so vtisnili temu vsak svoj pečat, svoja razpoloženja, dvige in padce. Končno najde denar, kapital, s katerim gre na pomoč domovini, premaga zlo v starem Granowskem ter osreči Ksenijo, toda usoda zavihti znova svoj bič. Narodu zapusti arhitekt Nienaski samo siroto, svojega sina. Nad domovino vihra uničujoča svetovna vojna. Snovno bogastvo je vložil pisatelj v to povest z darežljivostjo, po kateri sodimo, da je hotel podati z njo svojo življenjsko sintezo. Položil je vanjo slike domačih in emigrantskih razmer, poljsko bedo v Parizu pa domače rudnike, probleme umetnosti, vojno, politiko. Vse to življenje gradi osebnost junaka do monumentalne višine.

Politično-kulturni problem prevzame Žeromskega z vso silo ob koncu svetovne vojne, pred boljševizmom. Znova se odpira pred njim skupna usoda Poljakov in Rusov, posebno problem srčne kulture. Žeromski postavlja zdaj v povesti „Predpomlad“ neposredno zahtevo socialne pravičnosti. Obsoja boljševizem radi nasilja, ki je bilo z njim združeno, postavlja pa tudi brez bojazni isto načelo domači državi in vsemu človeštvu: načelo pravičnosti. V tem je njegov socialno sodobni pomen. Žeromski nadaljuje in razširja geslo Krasinskih: „Za vstajenje Poljske se mora spremeniti vsak Poljak v junaka, viteza pravičnosti!...“ v sodobno rešilno geslo vseh narodov. S tega vidika je „Przedwiośnie“ vse-

binski višek in delovni mejnik pisateljevega življenja, čeprav ni višek njegove umetnosti. Povest mu je kljub temu zagrenila zadnja leta življenja, zadevala je v preživo, kaotično bližnjo sedanost. Da je Žeromski notranje popolnoma nujno moral napisati toli problematično in neljubo povest, spoznamo, ko dobimo pojem o intenzivnosti, s katero se je bil do tedaj vživel v zgodovino lastnega naroda in rodne grude, od katere pa je s tem tudi pridobil pravico, začrtati svojemu narodu in vsemu človeštvu pot v bodočnost.

Vrniti se moramo k pisateljevim delom iz poljske zgodovine, na pot poljske domovinske državotvornosti. Strogi družabni kritik Žeromski je tudi tu tvorec žive resničnosti, in on, ki je po vsem svojem bistvu in artizmu povsod lirična narava, je tu združil epiko z dihom zemlje.

Prvo delo te vrste je simfonija v prozi „Wiatr od morza“. Z močno likovno stvariteljsko silo nam razgrinja davnino poljskega Primorja, Pomorze, zemljo v njenem prirodnem devištvu. Čutimo z njo, njene pustinje, morje, loke, reke in hoste, doživljamo čudovite pomladi in vrvež življenja v starem Gdanjsku, ljudstvo kmetov, ribičev, vitezov, meščanov, delavcev in vojakov. Slovanski rod kot os zgodovine. Žeromski nam že tu prikazuje njihovo lahkovernost ter miroljubnost, radi katerih podležejo krvoločnim Waregom. Gospodar Primorja, stoletni starec Wiszka Trzebiatowski, katerega umore nemški križarji, vidi pred smrtjo, kako tujci trgujejo za njegovo zemljo. Enako močne so pred nami postave ostalih oseb: sveti Vojteh, popotni Jan s Kolna, astronom Kopernik; zli duh te zemlje Smętek spremlja kolonizacijo in kot nesrečni Zbigniew oddaja tujcem Pomorze. Dopolnitev „Vetra od morja“ je pesnitev o Helu „Międzymorze“, osvoboditev prirode. Konča se s himno delu in z odpuščanjem. „Vetru od morja“ pa smemo primerjati tudi „Predpomlad“, katero je Žeromski že takrat nakazal z dramo „Bolj kot sneg postaneš bel“ in razširil v razpravi „Snobizm i postęp“.

Žeromski odkriva zgodovino kot delo duš, v nji odločajo vest, trpljenje in hrepenenja, prikazuje nam ljudski delež v zgodovini in tudi tu konstruira junake, junaštvo, ki je enako sodobnemu. Plemstvo Napoleoneve dobe nam slika v trodelni povesti „Popioły“. Vglablja se v njihovo kulturo in kulturno premoč sovražnikov, v poljsko svobodoljubnost in kmečki humor, v iskanje resnice in smisla, v združitev s prirodo in zgodovino, v večno vračanje k junaštvu, bohatertvu. Tako se spajata Žeromskemu svet in njegovo osebno delo v nova in zmerom čistejša dela. Njegova umetnost se spaja od „Pepelov“ do „Dume“ o hetmanu in „Vetra od morja“ v zgodovinskem ciklu in obseže z njim polnoto življenja, zemlje in naroda.

V

Poleg idealističnega vsebinskega jedra, katero izraža Žeromskega etika, se moramo sprijazniti tudi s posebnostmi sloga, ki izvira iz njene melanholične borbenosti. Rekli smo, da se je Žeromski oddaljil od naturalizma, njegova umetnost je premoč duševnosti. Celo pokrajina se ji pri njem pokori in vzporeja z razpoloženjem oseb.

Njegove povesti objemajo razčlenjen tok. Pisatelj se vdaja osebam, živi z njimi, odtod nešteto plasti, ki hoče vsaka postati poseben svet. Stopnjevana doživetja razbijajo enovitost in red. Žeromski je pesnik duše. Kakor je bila Sienkiewiczzeva umetnost zunanostna, slikarska, tako je umetnost Žeromskega notranjostna in plastična. Njegovi prvini: čuvstvo in volja, jo prepolnjujeta z liričnostjo in dramatičnostjo.

Upoštevat moramo, da je snovno prenekatero delo Žeromskemu zatrla cenzura. Svet „Rože“ bi bil moral oblikovati Dante. Žeromski pa mora celo za domovino dosledno privzeti nedolžen simbol. Koliko je to vplivalo na pisateljevo ustvarjanje, se ne dá točno presoditi. Kar so tedanji kritiki pri Žeromskem in vseh neoromantikih grajali, to je baročnost, razbitost. Proti nemiru romantikov postavlja kritika za vzor statični mir klasičnosti. In res novi romantiki niso ustvarili epike. Dali so ji le utrip lastnih preobčutljivih živcev. Ustvarili so novo dramo in novo dramatično prozo. Imenujmo tu Przybyszewskega kot zvezo med Wyspiańskim in Žeromskim; on je v obeh literarnih oblikah moderen, Wyspiański utrdi Poljakom grško obliko tragedije — ji da moderno vsebino, Žeromski pa ustvarja moderno prozo.

Avtor „Sodobne poljske literarne zgodovine“, W. Feldman, piše v svoji globoki razpravi obširno o pesimizmu in občutljivosti Žeromskega. Potem pravi na strani 246., da je tega pisatelja vodilo čuvstvo in ne razum, da mu je fantazija ostala priklenjena k srcu. Ako pa pogleda Žeromski na svet objektivno, tedaj prinaša suhe in nepotrebne opise, iz njegove povesti se čutijo „referati“. On nekako mora gledati svet skozi prizmo duš, s tem pa ostane njegova proza lirično nerealistična. Osebna poteza vpliva povsod na obliko in vsebino. Preseneča nenadna in nerazumljiva logika. V pisatelju, sodi Feldman, je čuvstvo uničilo silo.

Še ostreje ga sodi Marja Komornicka v „Chimeri“: „Popioły“ so — daljno dete nezgovornega Genija, čigar talent je slabo zastavljen in hrom na svojih pretegnjenih ali nenategnjenih strunah. — Dela pa, v katerih si pridobi kompozitorsko silo, pričajo o moči harmonizacije najvišjih artističnih sredstev.

To harmonijo je našel Žeromski po Feldmanovi sodbi s spremembo forme, s simbolizmom. Dvignil se je iz nižin življenja do orlovske višine,

odkoder znova zajame resničnost, človeka in domovino. V tem razdobju nastane simbolika „Walgierza“, „Dume“. Beseda je v njih arhaizirana in klena, kompozicija originalna. Tako tudi v „Sulkowskem“, le da tu Napoleon ne nastopa kot oseba in je radi tega tragedija dramatično šibka. Napol simbolična je ostala tudi drama „Roža“, značilna je povest „Dzieje grzechu“ (Povest greha). Kot pesnik erotizma doseže pisatelj največji uspeh z „Zvesto reko“ in z odlomki „Vetra od morja“. Tu se raziskri talent romanopisca, kakršnega Poljska še nima. „Veter od morja“ pridobiva s svojo monumentalnostjo značaj poljskega novega evangelija.

Pisatelji „Mlade Poljske“ so prenovili in obogatili lepo besedo. Žeromskega jezikovna sredstva so čudotvorni žarki, piše Feldman, so kot pri vsakem resničnem liriku ključ v čar njegove poezije. Ne le, da je zavladal z rodno besedo, kot redkokateri pisatelj; da jo je obogatil z velikim zakladom od ljudstva srečno sprejetih besed; njegove besede vonjajo, zvene in se svetlikajo. Najčisteje zlite z najobčutljivejšimi strunami notranjega življenja, odražajo vso njihovo širino tonov in vsak odmev. Njih najskrivnostnejši zvok je halucinacijski utrip, ki dosega nedosegljivo. Ta skrivnost njegove besede vede umetnost Žeromskega vedno globlje, beseda je utelešeno čuvstvo. Zanj velja, kar je Strowski napisal o Balzacu: Ne vem, ali človek, ki tako piše, dobro piše; gotovo pa piše genijalno.

VI

Razumljivo je, da ima tako življenjski in tako plodovit pisatelj, kot je Žeromski, velik vpliv v svojem narodu. Krog njegovih ljubiteljev je morda še v teh letih tako številen, da si tujec ne more točno razložiti bistvenih razlogov. Resnica je, da Žeromski živi v sedanjosti, živi v mladini, ki ji je neodoljiv voditelj, še bolj kot prejšnjemu rodu.

Nič manjši ni njegov vpliv v poznejši poljski prozi. — Temata Przybyszewskega, njegov hiperbolični, vsiljeni, živčni stil, religiozne ali pa seksualne ekstaze srečujemo pri mnogih mladih pisateljih, ki pa počasi ginejo. Trajen njegov vpliv ni bil. Dosti globlje, čeprav polagoma, sega vpliv Žeromskega. On in Wyspiański sta s svojimi deli zavladata dušam. Ob vsaki njegovi knjigi se je sprožil v literaturi nov val. Razlika med njim in dotedanjim vladcem — Sienkiewiczem — je razlika dveh čudovito prepletenih skrajnosti. Socialni motiv Žeromskemu še stopnjuje njegov individualizem, s katerim presega celo aristokratskega prednika. Nima dovršene kompozicije, ima pa moč, ki se prebija iz kaosa.

Najkrajšo in nekakšno zaključno razpravo o poljski literaturi je objavil J. Kleiner leta 1927. v inozemstvu. Poglejmo, kako označuje Žeromskega!

„Brezdomci“ — roman, v katerem poskuša Žeromski osvetliti socialno in psihično strukturo svoje Poljske, priča o treh plasteh njegovega mojstrstva: o svojski liriki, ki se dviga nad naturalistično stisnjeno snovjo; o panpsihističnem slikanju krajine in o razumevanju za utrip ženske duše. Njegov pesimizem ni šel v negacijo ideala, temveč nasprotno v etični kategorični imperativ, in v tem je notranja veličina „Brezdomcev“. — Umetniške tendence modernizma gredo v vizionarno, nad aktualnost dvignjeno umetnost, pri Žeromskem v globoki paraboli „Ahrimanova osveta“ in predvsem v bolestni, čudoviti junaški legendi „Pesem o hetmanu Żółkiewskem“. Bogastvo njegove umetnosti so „Pepeli“, višek lirične pripovedi doseže v „Zvesti reki“. Ta je poslednji dar usodnemu letu 1863. Isto snov opisujeta v nizu romanov že Kraszewski in A. Urbański, toda pravi pesnik 63. leta je le Žeromski.

K temu izhodišču moramo s Kleinerjem omeniti še vir, ki ga je Žeromski odkril na severu in vzhodu. — Iz ruske literature je dobil Žeromski strast za brezobzirno analizo, iz skandinavske ono temno iskanje resnice. Kar ima od teh in od francoskega naturalizma, je poživil s sugestivno glasbo besede in brezkončno tekočo liriko, ki stopnjujoč obvladuje duše.

Meje literarnih oblik so razbite. Romanu se odpro nova pota, kjer postaja sintetična umetnost. Bliža se doba velikega romanopisca Wacława Berenta. Na tej poti poljske literature je Žeromski podoben vulkanu. Le tako si moramo ob njegovi nežni naravi razlagati, da je imel in moral imeti na poljsko kulturo tako velik vpliv. Moral ga je imeti — pravi Kleiner; kajti Žeromski je tisti, ki je zajel najbogatejšo sintezo naturalizma in modernizma, realizma in romantike, individualizma in socializma v bolestni liriki svojih romanov, novel in dramatičnih poskusov. V njem se najpopolneje zrcali zgodovina poljske duše na poti od katastrofe v poslednji vstaji do borb nove države proti boljševizmu, v njegovem Doktorju Judymu iz „Brezdomcev“ je spoznal novi rod že na prvi pogled svojega krvnega brata.³

³ Poleg pisateljevih spisov sem upošteval tudi te-le avtorje: W. Feldmann: Sodobna poljska literatura 1864—1923, 7. izdaja. St. Lam. — Wł. Jampolski: Stefan Žeromski, duhovni vodnik pokolenja. 1930. — J. Kleiner: Poljska literatura (Handbuch der Literaturwissenschaft. 1927). — Stjepan Musulin: St. Žeromski: Vjerna rijeka. (Uvod in prevod. Zagreb. 1914.)

Jožef Conrad-Korzeniowski, po rojstvu Poljak in eden največjih angleških ter svetovnih pisateljev, o katerem vemo, da je tudi Žeromski napisal obsežno študijo, pravi nekje o Žeromskem: To je največji mojster naše književnosti.

Že dvajset let se množi vrsta prevodov, ki razširja njegova dela na vso Evropo. Hrvati imajo prevod „Zveste reke“ in „Predpomladi“, Francozi so dobili lani „Popiole“.

Toda vse, kar vemo doslej o njem in celota njegovih del nam dokazuje, da kljub številnim prevodom ostane kot človek in kot umetnik nezamenljiv zaklad poljskega naroda.

JOHN DOS PASSOS

MANHATTAN TRANSFER — THE 42. PARALLEL TONE SELISKAR

Bil je Babilon in bile so Ninive, obe mesti sta bili zgrajeni iz žgane opeke. Atene so žarele od pozlačenih marmornatih stebrov. V Konstantinoplu gore minareti kakor velike sveče okoli Zlatega roga...

Jeklo, steklo, opeka in cement pa bodo tvorili nebotačnike. Stisnjene na ozek otok se dvigajo stavbe z milijoni oken, piramida nad piramido, kakor skladi belih oblakov čez nevihto.

(„*Manhattan Transfer*“, 2. poglavje prve knjige.)

Epooha vojne literature se končava. Preobjedli smo se je, preveč daleč je za nami vse to in preveč strašno, da bi v besedi ponavljali vso tisto krvavo nesmiselnost, v kateri smo stali do vratu in še čez, ali pa je že tako daleč za nami, da skoraj ni mogoče več verjeti v klavnice dvajsetega stoletja. Lahko verjetno pa je tudi to, da so po večini vsi vojni romani le nekak gol izraz krvavih doživetij, ki so že po svoji neobičajni snovi težko zajemljivi v umetniško formo, ki jo mora vsako tako delo imeti, če noče biti kolportersko razširjeno poročilo vojnih presbirojev. Odklon od te literature pa je pripisovati tudi dejstvu, da je v večini teh vojnih del zamolčan ali pa klavrno naznačen odpor proti temu nezaslišanemu zlu, ki je udarilo v lice vsemu, karkoli je človečanskega.

Barbussovemu „Ognju“, ki je izšel med vojno in ki ga štejem med najodličnejša dela te vrste baš zaradi tega, ker je že med viхро samo razkril in dognal zločinstvo vojne in na ves glas, ne samo med vrsticami, oznanil prokletstvo in maščevanje temu hudemu, stoji Dos Passosovo delo „Trije vojaki“ gotovo kot enakovredno ob strani.